

Уладзімір Караткевіч

Лебядзіны скіт

Даўным-даўно дзень аднойчы ўзышоў не ў сонечным святле, а ў зараве пажараў і чорная копаць паняслася на захад. Гэта рознапляменныя орды ўладара Батыя пайшлі навалай на рускую зямлю. Ішлі, грымя зброяй, кумыцкія сотні, ехалі ў чорных даспехах цёмнікі перад радамі татарскіх палкоў, ехалі на вярблюдах белатварыя жыхары Харэзма, а ззаду іх валакліся вялізныя хурманкі з нарабаваным дабром і белавалосымі паланянкамі. Усё шло як трэба: вучні жрацоў авалодвалі чарамі ў час малпы, іржалі коні, брахалі сабакі ля прапахшых дымам кібітак, гушкалі жанчыны мурзатых дзяцей, якія сачылі касымі вачыма за адбіткам пажару на крывых мячах сваіх бацькоў. Наперадзе яны сустракалі зялёныя палі, хаты ў садах і стракатыя гарады, а ззаду пакідалі толькі чорную пустэчу, па якой як жадаў хадзіў вецер, узнімаючы сталбы попелу. І больш нічога не заставалася на калісьці зялёнай зямлі.

Хмарамі нясліся стрэлы, пыл гарадоў дасягаў неба, жадныя рукі хапалі каляровыя рантухі¹, табін², саф’янныя кабці³, вопратку з каразеі⁴ і фалендыша⁵, буркацелавыя⁶ рызы папоў і глядзелі на вагонь з затоенай ухмылкай касыя вочы іх уладара. І была абдзёрта зямля балотнай Русі ўшчэнт. Тысячы палонных валакліся на валасяных арканах за канямі, і няма каму было плакаць над руінамі, бо ўся пустая стаяла зямля. І калі яны павярталіся назад – каням іхнім не хапала корму, і шмат якія падалі, і хан разаслаў у розныя бакі сваіх нукераў, каб пашукалі яны пашы для жывёл. Трое не знайшлі нічога, а чацвёрты сказаў, што ён бачыў на поўдзень возера і лясы вакол яго і зялёныя лугі. І толькі стаўшы там, пабачылі на беразе возера скіт, змётаны з шэрых бяргавяў, ля якога завіхаўся нейкі старац.

Хан сам пажадаў паглядзець на рускага дэрвіша, а той, калі пабачыў яго, не затрымцеў ад жаху, а спакойна сказаў:

– Мусіць, гэта свету канец прыходзіць, што такі твар бачу я.

– Так, – адказаў хан, у якога бровы былі падобны ляжачай сабаке, а вочы ззялі, быццам іржавая сталь, – я, хан Бату, нясу на зямлю смерць, і хіба вам, лягушатнікам, змагацца са мною. Калі хто паспрабуе – я знішчу яго. Калі хто не гнецца перада мною – я раблю яму хрыбет мяккім, падзяліўшы яго на дзве паловы. Літасціва гэта?

І паэты яго пачалі славіць, толькі п’яненькі паэта Юсуфі сказаў, качаючыся ў сядле:

– Калі ўспыхнуў – згарыш, калі нарадзіўся – памрэш. Куды падзенуцца тагды, хан, твае скарбы. Што ты возьмеш з сабою і што пакінеш на зямлі, акрамя гары чарапоў.

– А што пакінеш ты, слімак? – весела спытаў хан.

– Песню, адказаў п’яны Юсуфі. Далібог, гэта лепшая спадчына – сумленая песня. Зараз яны пяюць хвалу табе, заўтра – іншаму, а яшчэ праз пяцьсот год, а можа, і раней, люд будзе клясці цябе за тое, што ты веў яго гэтым шляхам, поўным крыві і стогнаў. Што скажаш тагды ты, які заваяваў палову зямлі, не пасадзіўшы на сваёй нават рэпы і задаволіўшыся той часткай яе, якая пасыпецца табе ў твой мёртвы рот.

Хан зарагатаў:

– Пакуль што я прымушаю другіх есці зямлю, бо што такое народ. Народ – гэта статак, у якім кожная жывёла думае толькі аб тым, каб есці другіх і не быць з’едзеным. Глядзі, гэтых людзей мы пабралі ў палон, і яны хутка забудуць мову сваю і сваю зямлю. Яны памерлі ўжо.

– Не, – сказаў Юсуфі, – яны яшчэ не нарадзіліся.

– І не народзяцца ніколі, – сказаў Бату, – бо мы павалачэм іх у свой стэп, як павук муху, і дзеці іх памруць рабамі.

П’яны Юсуфі глянуў на яго са смехам:

– Хан, ты не ўласны гэтага зрабіць. Хіба ты забыў старую прыказку: "Дзіцёнак раджаецца ад матары, а памірае за народ". Калі адно толькі калена застанецца ад народа – дык і ад яго пойдзе ён жыць.

І адказаў хан:

– У гэткака люду? Саромся. Іхнія "каназы" цураюцца сваёй мовы, іх папы – брахлівыя сабакі, у людзей яго, як у птушкі, адно жаданне – набіць свой валляк.

---

1. Шаль.

2. Гатунак едбабу (старадаўняй каштоўнай шаўковай тканіны).

3. Абутак.

4. Тонкае сукно.

5. Гатунак тонкага сукна.

6. Парча.

– Э, ды што гаварыць з вар’ятам, – сказаў п’яны Юсуфі, – птушкі любяць волю.

– Паспрабуем? – спытаў хан. – Вось стаіць чалавек, які не прарок і не цудатворац. Спытаемся ў яго, што яму болей даспадобы: развешаць вантробы свае па гэтых ялінах і выратаваць сваіх людзей альбо наадварот.

Юсуфі плюнуў і змоўк, а хан звярнуўся да старыка з тым жа пытаннем. Той сказаў панура:

– Калі ты сапраўды пусціш гэтых людзей – я гатовы да смерці.

– Чаму "сапраўды"? Хіба я зусім не маю чэсці?

– А хіба мае яе воўк, які забраўся ў статак. Ты не маеш чэсці, бо не верыш ва ўласную сілу.

– Добра, – сказаў хан, пачарнеўшы ад злосці. – Чаму ты згаджаешся на смерць?

– Я ўсё жыццё рабіў не тое, што трэба, і хачу хоць смерцю саслужыць на карысць сваёй зямлі. Я моцна жадаю гэтага, а калі моцна жадаеш – усё будзе па-твойму.

Хан пасміхнуўся, і ўсім здалося, што дзве чырвоныя змяі пачалі рухацца ў яго пад рэдкімі вусамі:

– Колькі людзей ты жадаеш палучыць за сваю скуру?

– Адпусці ўсіх.

– Ого, а ці не занадта гэта будзе дорага за дзіравую скураную торбу, якая зморшчылася ад год, як печаны яблык. Я дам табе дванаццаць душ.

Юсуфі разрагатаўся:

– О вялікая мерка ханскай шчодрасці. Мож, таму і адбываецца выхад хана на нараду ў час мышы, што ў яго мозак і душа мышы. Сорам!

А старац стаяў і думаў напружана, а потым адказаў:

– Хіба хто прадае, не патаргаваўшыся нат за шэлег, а тут жа справа йдзе не пра бэркавец мёду і не пра лашт збажыны, а пра жыццё людзей.

І сказаў хан Бату:

– Добра! Але я не гандляр на самаркандскім базары і слова маё – ёсць апошнія слова. Хочаш, я падарую жыццё і волю столькім тваім землякам, колькі іх памесціцца ў гэты твой "скіт". Гэта апошнія слова. ... У скіт без прытвора.

– Дваццаць чалавек, – сказаў Юсуфі і спахмурнеў. Праўду кажуць, што совесць хана не варта гнілога гарбуза.

– Трыццаць пяць, – сказаў адзін цёмнік.

– Пяцьдзсят, прыбавіў на вока нейкі нукер.

Але болей ніхто не даў, бо ўсе бачылі, што нават паўсотні людзей скіт размясціць не здолее.

Хан нагадаў, каб нукеры адвялі старыка ў прытвар і паставілі над ім варту, але Юсуфі сказаў, пачырванеўшы:

– Я саромлюся за свой народ, хан, перад гэтымі балотнымі жыхарамі. Той, хто не давярае чэсці людзей – сам не мае яе.

– Маўчы, п’янюга, – раззлаваўся хан, але адазваў нукераў.

Падняўся стогн і плач: матары выштурхоўвалі наперад дзяцей, жаніхі імкнуліся выратаваць мілых нявест сваіх, дзеці – старых сваіх бацькоў. Гэтак цягнулася да тых пор, пакуль нукеры ўдарамі сваіх карбачоў не сагналі іх усіх у адну чаргу.

Маса людская тронулася і папаўзла наперад пад лясканне бізуноў адной вялізнай змяёй. Стомленыя людзі спатыкаліся і падалі, іх паднімалі і цягнулі з сабою.

І здарылася цуда: памыліліся, прыкідваючы на вока, і Юсуфі, і нукер, і цёмнік. Вось ужо паўсотні палонных зайшло ў скіт, васьмь сто чалавек знікла ў халоднай цемры яго, а людзі ўсё ішлі, а з-пад скіта пачаў выбівацца да возера цёпкі струменьчык вады. Адзін татарын чарпнуў вады шаломам і пачаў плявацца.

– Голая соль, – сказаў ён.

Хан пачынаў гневацца, а паток людскі ўсё плыў да плыў у расчыненыя дзверы скіта, і няма, здавалася, яму ані канца ані краю.

Вось прабрылі полацкія людзі, людзі з Крычава, аршанскія паланянікі і паланянікі з берагоў Адрова, васьмь пацягнуліся палонныя з Менеска і Ноўгарадка і з Задзівінскай зямлі, нёманскія рыбабы і пінскія лучнікі і ваўкавыскія бортнікі, якіх скруцілі іхнімі ўласнымі "лезівамі". Юсуфі пасміхаўся блажэннаю ўхмалкаю і мармытаў:

– Так, калі чалавек моцна захоча – ён зробіць нават немагчымае. Так і гэты дзед, хай пашле яму алах лёгкую смерць.

Калі скрылася ў скіту палова палонных – раз’юшаны хан грывнуў:

– Трымайце, ён ашуквае нас. Астатнія пайдучь з намі!

Але пачалі нешта мармытаць нукеры і пасмейвацца цёмнікі, а паэта Юсуфі рагатаў не тоячысь, бо не баяўся нічаго, акрамя знікнення свайго дара.

– Трымай, трымай слова, хан. Для зайца самае каштоўнае камыш, а для мужчыны – чэсць, ці не так?

Рука хана сціснула аброць, але ён прамаўчаў, што б ён мог зрабіць? А людзі цягнуліся ў расчыненыя дзверы скіта і знікалі там, а на небе праяснялася і знікалі хмары, і праз палы пачала прабівацца зялёная маладая трава, а дрэвы зашумелі новым лісцём.

– Хан, там унутры амаль пуста, – сказаў нейкі з яго асяроддзя.

– А дзе старац?

– Ён стаіць на каленях і плача.

– Добра, – сказаў упаўшым голасам хан, – хай заходзяць далей.

Здзіўленыя стаялі захопнікі, і зброя выпала з іх рук, а ў сэрцах людзей, няшчасных і закатаваных, нарадзілася надзея. Ляцелі над азёрамі дзікія лебедзі, і сумная загадачная зямля адказвала іх крыку ціхім званам сітнягу.

Вось і апошнія людзі зніклі, і адна варта асталася знадворку. Шалёна ўляцелі яны ў прытвор, падбеглі, схапілі за рукі ляжачую постаць.

– Сабака, – прарычэў Бату-хан, – ты памрэш ганебнай смерцю.

– Дарма, – адказаў з пагардаю старац, – што мне зараз забіццё і акрутнае на смерць змардаванне. Большай пакуты і большага шчасця, чым зараз, не будзе.

– Што ты зрабіў з імі? спытаў нейкі воін.

– Паглядзіце.

І яны пабачылі апошніх юнака з дзяўчынкай, якія глядзелі адзін аднаму ў вочы, а потым раптам ператварыліся ў белых лебядзей і вылецелі ў акно скіта. Белай істужкай цягнуліся лебязьыя стаі над багнамі, на якіх нудзьгаваў чарот, над балеснымі лясамі, над сінімі азёрамі, над лугамі, якія жаўцелі кураслепам, над усёй мілай зямлёй сваёй, дзяліліся, ляцелі ў розныя бакі.

Дамоў, дамоў, да разораных гнёздаў!

З трубным гукам паляцела ім услед і апошняя пара, а старац, якога выцягнулі на бераг возера, сачыў за ёй цёплымі вачыма.

– Рыхтуйся да страты.

– Яны паляцелі на родныя гняздоўя. Ці спужаюся страты, калі слёзы і гора цэлай зямлі не спудзіўся я прыняць на свой карак. Яны цякуць да родных хат, будзе жыва родная зямля. Карайце.

– Як ты зрабіў гэта? – мякка спытаў Юсуфі.

– Верыў і любіў. Калі хоць адзін чалавек астаўся на роднай зямлі – яна не загіне. І зямля паслухалася мяне яна не дала згінучь дзеткам сваім. На родных гняздоўях зноў у людзей ператварацца яны.

– Разбураны іх гняздоўя, – з сумам сказаў паэта.

Нукеры хана схапілі старыка, а ён казаў улятаўшым птушкам, быццам яны маглі чуць яго:

– Ляціце, белыя лебедзі, ляці, птаства. Падымуцца вашыя хаты, і кветкі пакрыюць пажар. Не шкадуйце аба мне, бо слёзы вашыя ў камень абярнулі мяне, у камень, які плача.

Нукер гастрыў меч, а Юсуфі іранізаваў:

– Працуй, працуй, твой твар, як і твар твайго хана з’яўляецца ступнёю, якая не мае сораму. Імёны вышыя хай не апаскудзяць слуху патомкаў, бо на вачах вашых забіваюць багатура, наваліўшыся цэлым войскам, а калі гурба нападае са зброяй на аднаго – заўсёды вінна гурба.

А старац стаяў на каленях і маліўся.

– Шчасця дай, маці-зямля, дзеткам сваім, поўных закрамоў – хатам і крычашчых калысак – бабам. Дай ім улетку цёплых дажджоў, увосень – сонца, утульнага снегу зімою і каханья і працы вясной. Літасцівай будзь да яе воінаў, зрабі светлымі хаты і жыццё іх. Скамянеўшаму ад гора, дай мне камянем скончыць свой век.

– Уладар! – крыкнуў нукер хану. – Меч не бярэ яго шыі. Гэта святы.

І тут усе пабачылі, што твар дзеда становіцца шэрым, маршчыны застыгаюць на ім, камянеюць рукі.

Праз паўгадзіны на месцы старыка ўжо стаяў камень, з-пад якога тачыліся слёзы, збягаліся ў ручаёк, струменьчыкамі беглі да возера. Камень плакаў.

– Так, – сказаў узрушаны Юсуфі, – той, хто памірае за свой люд – заўсёды святы. Памяць маці сваёй і героя ніхто не рашыўся зняважыць.

І раптам хан хвастануў карбачом каня і шалёна паскакаў прэч. Варта і палкі кінуліся за ім. Юсуфі дагнаў хана.

– Едзем з гэтай страшнай зямлі, дзе плачуць нават камні і змагаюцца нават слабыя, – мармытнуў хан.

І заўсёды п’яны Юсуфі дабавіў:

– Едзем з гэтай добрай зямлі, хай светлае сонца ззяе над ёю.

Калі на бугры яны павярнуліся назад – камень ляжаў нерухома, точачы бясконцыя слёзы, а над каменем, над возерам, над пушчаю безупынку кружлялі белыя лебедзі.

Хан спытаў злосна:

– Чаму гэты старац не баяўся майго гневу?

Мудры Юсуфі адказаў:

– Што там ты! Самы моцны гнеў хана слабейшы за самую ціхую ўдзячнасць народа. Хіба калі ён узнімаецца – не дрыжыць твая кібітка.

І хан прагаварыў ціха:

– Юсуфі! Калі-небудзь я зламаю табе хрыбет за праўду. І чакаць гэтага засталася нядоўга.

– Ну што ж. Такі, відаць, лёс паэты. А да таго часу я буду гаварыць яе, праўду. Што ты зробіш з ёю?

Мо тое, што з тым старцам?

Яны пакідалі балотную зямлю, а за імі быццам вішні асыпалі лугі белым пухам сваіх кветак. Прызыўна трубілі лебедзі, кружлялі, падалі на ваду, і ў крыках іх гучала радасць.

Камень тачыў слёзы.

Кажуць, з таго часу Белая Русь і прызываецца "белай". Ад лебядзінага апярэння стала белай вопратка ў яе людзей.

А кажуць і другое: быццам таму яна "белая", што пад татарамі не пабыла. Можа, й так – няважліва ўсё гэта. А калі мне веры не даеце – адшукайце самі ля галошаўскага возера мясцовасць "лебядзіны скіт". Мо тагды самі ўпэўніцеся, як калісьці мой дзед, з слоў якога я й апавядаю вам гэта. Трубяць лебедзі на балотах.